॥ भुवनकोशेपौराणिकज्योतिषिकमतयोर्विरोधस्यसमाधानं ॥ ७ ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ पौराणिकज्यौतिषिकमतयोर्भुवनकोशविरोधसमाधानंबकुंप्रतिजानीते ॥ प्रणम्येति ॥ प्रणम्यश्रीकृष्णंमुनिमखिलपौराणिकगुरुंप्रवक्ष्येरोदस्योस्तरणिमतमाकारमखिलं ॥ यथाभृंगोर्नत्यप्रमुखमुपपत्तेस्तदकलंयथावेदव्यासस्मवहतिविरोधश्चनभवेत् ॥ १ ॥ रोदस्योः द्युभूम्योः आकारमितिप्रमाणसाधुपलक्षणंप्रदर्शनार्थं प्रहणोदयास्तनक्षत्रायनप्रमुखपदार्थः ॥ वेदव्यासःपुराणंसंवहतिर्गणकशास्त्रं ॥ १ ॥ अत्रशंकते ॥ केति ॥ ब्रह्मपंचाशत्कोट्यावनिर्विपुलनायोजनमितेः करैरवज्ञाः प्राहुःक्षितिमयुनगव्यूतिपरिधिं ॥ ब्रह्मरोदस्योरंतर्धरणिरदभागोभवत्यंबुनाराकिंजल्कंकुगुटिकमितंनीपकुसुमं ॥ २ ॥ अयुतंगव्यूतयः पंचसहस्रयोजनानिपरिधिरस्यास्तांधरणिरदभागेपंचाशत्कोटियोजनविस्तीर्णायाश्चोद्वात्रिंशन्नवमेंशेसार्धकोटिषट्लक्षा निपंचविंशतिसहस्राणिच ॥ तत्रनीपेतिकदंबकुसुमेयथा अंतर्ग्रंथेः परितःसर्वदिक्षुकिंजल्काः संतिएवंब्रह्मगोलपरितस्तारापंजरमित्यर्थः ॥ २ ॥ एवमुत्सन्नप्रमाणाकारविरोधेप्रमाणविरोधंतावत्परिहरति ॥ नृणामिति ॥ नृणांद्राधिष्ठलंकलियुगभवानांकलिषुगोलितिस्रोदिष्ठलंस्मृतमितिभिदायोजनमितौ ॥ नमानेनब्राह्मदिनमिवरूढस्यविपुलतांनिः प्रतिपंवासः कलिनरकरजैर्योजनगणैः ॥ ३ ॥ द्राधिष्ठलंदीर्घतमत्वं उच्चप्रमाणा मेतितानिशमेतिरेवत्याज्युच्चत्वंस्मृतं वैष्णवे क्षोदिष्ठलंक्षुद्रतमत्वंसदृष्ट्वाक्षुद्रकाश्मर्त्यानितिभागवतेमुचुकुंदः ॥ कलिनरानलिषुद्रान्नरैर्गतिस्मृतंकलिनणांकरजैः हस्तोत्थैः द्वात्रिंशतासहस्रैर्हस्तानांयोजनंभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तुषारार्द्रैलकावधिभरतवर्षेनिगदितंस्मृतंसप्तव्यासोनवरशतनीयोजनमितिः ॥ दशानंपथामोनवरुरीतीयोजन

मतः ॥ प्रमाणंपौराणंसकलमपिविद्मत्रखगुणं ॥ ४ ॥ नवरशतनीनवसहस्री नवदलशतीनवशत्या अर्धंसार्धंच तुःशतीनलेंदुयोजनैर्लंकारेवकन्यांतरंस्फुरं ॥ तस्याःस्वामीरदनागैस्त्रिंशत्यासगरस्मृतः ॥ मैत्रारःपंचरशभिःपर्यष्टाभिरीरिता ॥ वसुगुल्मंतनोरिग्भिरुज्जयिन्यब्रपंचभिः ॥ कुरुक्षेत्रंखरुद्रैस्तुसुमेरुस्तत्पन्नगैः ॥ इत्युक्तत्राष्टशताधिकाचतुःशतीकुरुक्षेत्रावधिः ततःपरतोद्वात्रिंशद्योजनानिवावस्थमाणरीत्याद्विचत्वारिंशद्योजनानिवाहिमशैलोस्तिनेननछनार्धकोटिविस्तारभूमिरेषामरामुनेरतियदुक्तंतत्रसार्धकोटिद्वयंबोध्यंलक्षयोजनविस्तारोजंबुद्वीपोयमीरितस्तत्रपंचसहस्रयोजनतलंक्षेयं ॥ तथानवयोजनसाहस्रंतत्रसार्धचतुःशतीति ॥ अत्रकोसौ घोद्विगुणोत्तराणांक्षमानेत्रमुद्रैःपरिवेष्टितानांसमानांनिवेशरतिपक्षेभ्रमिनाभिरुक्तस्यजंबूद्वीपस्यवासः ॥ ४ ९ ३१ ॥ पंचसहस्रेपक्षेतुकोसंप्रोपंचत्रिंशत्सहस्राधिकायांतेषांनिवेशःकोटिमात्रायांकनकभूमौतावानंशोत्रन्यूनोज्ञेयः । ततःपरितःसपादकोटिस्मरतिभूमिसंन्निवेशोवोध्यःकेचित् ४ ९ ५ ७ ए तेषामरूविप्रकर्षाद्विरोधोबोध्यः ॥ ४ ॥ कुपद्ममिति ॥ कुपद्मंवेदाब्धिखखरसरउउ०वंतंसंधिवसुपेवियद्योमारातिद्विपशिभि १ ९ ६ ० ० रत्नांतपरिधिः वसुभोमस्तत्थिभि १ ९ ७ ० ८ रवनीनेमिरमुतोवहिर्नृष्टांशा १ ९ ९ ३ खरसयुगपुष्टा ४ ६ ० भरतभूः ९ भरतार्केतुमालाश्वमश्वाभाः कुरवस्तथापत्राणिलोकपद्मस्यमर्यादाशैलवाह्यनदतिवेष्णवादिषुजंबुद्वीपश्चतुर्लक्षमलकारउक्तः । तथाभारतेच ॥ चतुरस्रंमहाराजत्रयस्त्रिंशानुमंडलमितिकमलगर्भरत्नसंधिवलयस्यमासस्यवस्त्रिंशद्योजनउक्तः ॥ तथातत्रैव ॥ अष्टशा

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

सहस्राणिषट्शतानिचभारतेपि.त्रांत"र्वलयस्यपरिधिरप्युक्तः। तथाऽऽरीलापंचसहस्रयोजनायामस्यजंबू
द्वीपस्यपरिधिः पंचदशसहस्राणिसप्तशतानिअष्टौचयोजनानिभवंति॥ तत्रमध्यमवलयस्यांतेचतुर्दिक्षुचतो
रोहिमाचलादयोमर्यादागिरयःतेषांबहिर्भागेचत्वारिभरतादिनिवर्षाणि। तत्रपद्मपत्रस्यात्यंतीयभागाका
रस्थधनुराकारोनरभुजस्पर्शापरायतस्यभरतवर्षस्यदैर्घ्यंएकंसहस्रंनवशतानिसार्धंत्रिषष्टियोजनानि
विस्तारश्चहिमाचलाख्यकावधिषष्ठ्यधिकानिचत्वारिंशतानि[illegible]
योजनानांभवंति॥ अत्रयदेवपत्रसंधेर्वैरिर्मध्यमवलयारवीक्रोणेषुक्षेत्रफलमल्पंनितंतदेवमध्यमवल
सिध्यति॥५ याद्बहिःस्थेषुभरतादिषुज्ञेयंतेनफलतः पंचसहस्रायामैवधरेत्रि॥ यथेति॥ यथाधस्ताद्भूमीपुरुकमुप
रिस्थंपुपुटकंतयोरंतर्व्योम्निभ्रमतिभगणस्तत्रतपनः तुलादौ मेषादौचभ्रमतिबलयेयत्रविषुवत्संज्ञकेतन्ने
मिर्भुजगशिरवामेमध्यतिथिभिः॥ ६॥ ब्रह्मांडस्यैवपुटकेतत्राधस्तनंभूमिरूपरितनंद्यौः तयोर्मध्येतरिक्षे
भचक्रंतत्रग्रहाणांगतिमंडलानिषट्॥ तत्रमेषतुलयोरार्द्धदिनेयद्वनुपातेनोपरिविभ्रमतिनक्षत्रानांवि
षुवत्संज्ञं॰ तेनऽपरितनमपिमेषादौरविभ्रमणस्थानंविषुवदितिलक्षणयागीयतेयथोक्तंवैष्णवैर्यः॥
श्वेतस्तस्योत्तरश्रोतः शृंगवानितिविश्रुतः॥ त्रीणितस्यतुशृंगाणिरत्नैर्यश्शृंगवान्स्मृतः। उत्तरकुरुणामुपांत्ये
श्वेताचलस्तदीयमयमंसीत्यर्थः॥ दक्षिणंचोत्तरंचैवमध्यंचैषुवतंतथा॥ शरद्वसंतयोर्मध्येतस्मात्तुःप्रति
पद्यते॥ मेषादौचतुलादौचमैत्रेयविषुवद्भवेत्॥ तदातुल्यमहोरात्रंकरोतितिमिरापहः॥ तन्मेमित्रस्य

विषुवच्चक्रस्यनेमिः परिधिः तत्रभाणमुक्तंमात्स्येअभ्यंतरंसपर्यंतिमंडलान्युत्तराणेदक्षुपक्रम्य। त्रमाणंमंडलस्यापि
योजनाग्राण्यिबोधतयोजनानांसहस्राणिदशनाशौचतत्परं॥ अधिकं[illegible]दपंचशद्योजनात्परिवापुनरिति॥६॥ न्य
सितमिति॥ सितंज्योतिश्चक्रंमेरुंवपुराभंपरलंगाद्भामावर्तंधनुरधिवाग्निहितं॥ प्रतीच्यामस्मिन्प्रांचो
नियतगतिविशेषवशगान्ध्रुवःशेषरेवन्नयतिपवनग्रहसितान्॥७॥ मात्स्येध्रुवेबद्धंज्योतिर्मंडलमर्का
दिसप्तर्क्षांतमुक्तंतन्मध्येनक्षत्रमंडलंद्वादशराश्यात्मकमस्तीतिचोक्तं सर्वेषांतुग्रहणांवैसूर्येधिस्थात्तत्रसर्पति॥
विस्तीर्णमंडलंदृश्यतेसोर्ध्वंचरतेशशी॥नक्षत्रमंडलंचापिसोमाद्ऊर्ध्वंप्रसर्पति॥नक्षत्रेभ्योबुधस्तूर्ध्वंबुधाद्ऊर्ध्वंतुभा
र्गवः॥ चक्रस्तुभार्गवाद्ऊर्ध्वंचक्राद्ऊर्ध्वंबृहस्पतिः॥तस्माच्चनैश्चरश्चोर्ध्वं देवानामेषपरिस्थितः॥ नैश्चरात्तुसप्तर्षि
ज्ञेयंसप्तर्षिमंडलं॥ सप्तर्षिभ्योध्रुवश्चोर्ध्वमिति॰॥ नक्षत्रमंडलस्यशिंशुमाराभ्रपर्यायमकराकारत्वमुक्तंभागव
तादौ॥ तत्रध्रुवेणसमसूत्रःशिशुमारस्यनाभिः पुच्छमुपरि॰मुखंतदधस्तादस्मिन्तस्यवामभागेमुखाद्यवयवस्य
वामावर्तेनवामनासापुटचक्षुःकर्णकुक्षिजघनमेढ्रांतावधिक्रमेणमकरकुंभमीनमेषवृषभमिथुनकर्कसिंहक
न्यातुलावृश्चिकधनुरवयवाःषट्राशयः संतिरतेष्वेवसप्तविंशतिनक्षत्राणियथाविभागंभवंति॰तत्रएकैक
स्यग्रहस्यविषुवत्स्थनाभ्यंतरेनवतिःबहिश्चनवतिरिति सार्शीतिरांशगतिमंडलानिभवंतितत्रयोग्रहोयेन
नक्षत्रेणसमसूत्रेमंडलेभ्रमतेसतस्मिन्नक्षत्रेदृश्यते॥ त्रमणंचैषांध्रुवाधीनमित्युक्तंमात्स्ये॥ अभ्यं
तरंसपर्यंतिमंडलान्युत्तरायणः॥ बाह्यतोदक्षिणंचेतिसप्तसूर्यमंडलं॥ ध्रुवस्यमतसाचैवनक्षत्रमंडलंज्योतिषांगणः।

वातानीकमयैःपाशैर्ध्रुवंवैषतिसर्पति॥ तेषांनैरश्ययोगश्चनथाकालस्यनिश्चयः॥ अस्तोदयोतथोत्तानजय
नेरक्षिणोत्तरे॥ विषुवध्रुवगश्चिस्वर्गमेतध्रुवेरितं॥ वर्षमेघोहिमंरात्रिः संध्येचैवदिनंतथा॥ शुभाशुभंफलं
चैवध्रुवात्सर्वंप्रतिष्ठितं॥ युगोत्तकोटिसंधौ द्वौरश्मीनस्यंरनस्यतु॥ ध्रुवेणभ्रगृहीतौ तौरश्मीयौनपतो
रविं॥ आरुष्यैतयदातौतुध्रुवेणसमधिष्ठितौ॥ तदासौमंडलेसूर्यौभ्रमतेमंडलानितु॥ अतीतमंडलेध्रु
तंकाष्ठयोरुभयोश्चरन्॥ ध्रुवेणमुच्यमानेनपुरारश्मियुगेनतु॥ तथैवबाह्यतःसूर्यभ्रमतेमंडलानितु॥ उद्वेष्ट
यन्वैवेगेनमंडलानितुगच्छतीति॥ अतीविश्वरक्षिणवतेसि चक्रेभ्रान्तःअश्वरक्षिणगतान्॥ गवयस्तुसूर्यस्यां
कशराअष्टौ ५९८ विधोर्भमांकपर्वताः ७९० अक्षाश्वयः २५ कुजस्यंदुगुणाःषट्बाहवस्तथा ३१३६
बुधस्येष्वधियमलांदंता ३२ जीवस्यसायकाः॥ गगनं ५० भार्गवस्याथषडंकाष्टौ ९६८ शनेर्दयं २अंबरं
विधुतुंगस्यरसारूपाश्चयस्तथा ६४९ राहोर्वेदाश्वयर्दशाश्च ४१ गतेलिसाविलिप्तीकाहति विक्षेपाजापि॥ वि
क्षेपलिप्ताःक्षितिजादिकानांखेशा २२० दिवाणंदुमिता १५२ रसाश्वाः ७६ षट्त्रीरदः १३६ खाग्निभुजो
१३० विधोस्तुखभोन्मिता २७० स्याःकथितामुनींद्रैरिति ज्योषयुग्वेधः वामतोरक्षिणतः पुरःपश्चादिति
षट्प्रकाराःपवनग्रहाबातरज्जवःतैःसितान्कथान्॥ ७॥ ननुविषुवन्मंडलंयत्पुरस्तात्तावनीमंडलकल्प
मस्तिनहितत्रस्थःसूर्यः सर्वेषांसर्वदागोचरसादिसाशंकाह॥ गच्चक्रंदूरतास्थिविरमितिनाम्नाभवतिध्रु
वोमध्यस्थोपिस्फुरतिभकयहस्यजघने॥ रविंछायाचापंविदधरमुनैवेहपरियन्समुपयंत्रसंयन्निवभरत

वर्षेनिवसितं॥ ८॥अमुनैवभक्रयाहस्यजघनेनैवपरियन्परिक्रमन्ऊर्ध्वन्सामीप्यतारतम्यात्कुर्ध्वम्प
रोहन्निवभाति॥ अस्तंयनदूरत्वतारतम्यादधोवतरन्निवभाति॥ केषांभरतवर्षेनिवसतामस्माकमित्यर्थः॥
कयहजघनेनरवेर्भ्रमणेहेतुःछायाचापंविदधदिति॥ सूर्यस्यध्रुवेणभितोयदीयंत्रवृद्भ्रमणेछायायाश्चापाकारत्वंमत्सा
त्॥ क्षितिजातेराभ्युपगमस्तु॥ तोविरुद्धलाङ्ग्यंतरेणास्मन्मतत्रवेभिधत्ते॥ अतश्चापाकारछायोत्पत्तयथानुपप त्ता
सूर्यस्यभकराहभ्रमणेनैवभ्रमणंसिध्यति॥ ८॥अत्रैवदिनमानभेदमुपपादयति॥ वरोहारोहाभांत्रिषु
विषुवतोबाह्यवलयेषूज्जयिन्यादिषूज्जयिनीतोविपरीतंतिलंकादिषुरविः॥ दक्षिणनर्कोनोदयनपथमेतिदुनमथोमध्यगोलर्क्षा
च्चेमावनुदिनमल्पंल्पचयौ॥ ९॥ विषुवन्मंडलस्यनुर्यांशादर्वागंगतोरविर्दृग्गोचरोभवतिप्राच्यां॥ अतीत्यामपितावंतं
देशमतिक्रम्यतिरोधीयतइतितत्रसममेवनक्रंक्रियतेनु अस्मत्तोविषुवन्नुर्यंरासूत्रंतद्विषुवतोबाह्यवलयंप्रतिनीतंस
त्समसूत्रादर्वागतेवकोणं भ्रगोमंडलेरेखांस्पशतिअतस्तात्यंतंयदाअर्कआयातितदास्माकंदृग्गोचरोभ्रा
वतिएवंतोवर्ति गेवतिरोधीयतेचेतितदादिनमानंऋसतिरात्रयश्चवर्धंतेएवंविषुवतोम्यंतरेषुमंडलेषुमेषादो
आरोहावरोहाभांचरन्सूर्यःमध्यरेखान्परतोणुकं सूत्रंयत्रवलयंस्पशतितत्रैवदृग्गोचरोभवति॥ ०
एवंततः परतएवंतिरोधीयतइतितदादिनानिवर्धंतेरात्रयश्चऋसंति॥ अगम्यकरादनुदिनंअ
न्योवृद्धिः॥ कर्कादिनुदिनंअन्योपचयः॥ कर्मभमावहर्ध्वधरक्षेवैष्णवे॥ अधारयामुहूर्तंयदुत्तरायण
पश्चिमं॥ अहर्भवतितच्चापिचरतेमंदविक्रमइति॥ अत्रभचक्रभ्रमणाधीनावेवरवेर्दर्शनादर्शनावुदयास्तमयौ

अतोबहिर्वलयेषुमार्गविपुलेपिअल्पकालेनसूर्यदर्शनं॥अंतर्वलयेषुमार्गाल्पत्वेपिबहुकालेनसूर्यदर्शनमित्यनुक्तंमंदविक्रमश्चरतइति॥९॥ रथाक्षसोमेरोराचरमनगमक्षेतुविषुवत्स्थलेऽर्धमध्येकेरित्थंचरणमंनेक्षरशनां॥ ध्रुवःसंगृण्हातिश्लथयतितंतोक्षांशनियमाश्चलत्कर्षाद्रिविषुवद्भितोद्वौमितिगिरा॥२०॥ मेरुंमानसोत्तरगिरिंचस्पृशन्सूर्यरथस्याक्षोस्तितत्रविषुवत्प्रदेशेश्वयोजनरुर्मानसोत्तरप्रदेशेचक्रस्यानंमध्ये नं
र्कैमंडलनीडंयदाक्षबद्धांशनांध्रुवःसंगृण्हातियदाचक्षथाकरोतितदाक्षक्षेविषु वत्स्थानस्मार्कपरतश्चाक्षां
शनियमेनसूर्यस्यर्षाचक्रादिकंआगच्छत्सपसर्पतिच॥ तच्चलनमन्त्राभाणभेरायभवतिनकेवलंकार्ष्ण्याद्धि भे
दिनरद्धिरासौभवतोपिनुदेशभेदात्पीलुभयोपादानंस्लोकद्वयेना॥१९॥ मरुतानुपयुक्तमपिनिरक्षदेशेनिसंधु
निशोःसाम्यंउपपादयति॥ नदीगत्येतिनदीगत्याभूमिःकमठसदृशीसंतिकृतंपक्षकूर्मध्यांशेनैरविमयतेग्रां
स्वजनत्ता॥ ततोवाकूरेपिबधिविरहादृष्टिपथमेद्युतोलंबारुणानांसममिरक्षादारात्रिरिवसं॥१९॥ कमठ
सदृशीसत्रयुक्तिः॥ नदीगत्येति॰अन्यथाविंध्यमूर्ध्नेकत्वेसत्रयोःएकस्यप्राचीप्रतिपरस्याःप्रतीचीप्रतिगमनं
नोपपद्यते॰दक्षिणोत्तरतोनिम्नामध्येतुंगयथाक्षितिरितिमार्कंडेयोक्तिरप्यनुसंधेया॥ हरिन्नाउन्नतमपितनोघा
गमारेवातेनयोत्तरदेशस्योन्नत्वात्सूर्यस्यचतेषामस्मदपेक्षयादूरत्वान्मध्यरेखातःपरत्रविषुवतोर्कंकुरुम
पिसूर्यंलंकारुणावेक्षंते॥ यतश्चसमेवक्षुरिष्टदेशेव्यवधायिकानिम्नातुनअतोविषुवतोबाधुवलपरंदूरेण
मयिसूर्यंनवधानाभावान्मध्यरेखागतंपश्यंतीतितेषांदिननिशंनिसंसमं॥ अथनेपश्यति॰ततोभूमध्यांशोः

४

११जनानांनेदीयानिवभवतिनेदीयसिनगेयथारात्येप्यारात्रिवनगशिरःसंमितरविः। तथेषाचक्रखंड
थमचरमद्वीपजनानारविंपश्येन्नान्येत्यनिरतिरक्षांशरहिता॥१२॥ यथास्वदेशरुएवरविःपर्वतस्यद
क्षस्यवाशिरसासंमितश्चेत्तत्सान्निध्यात्सन्निहितइवलक्ष्यतिएवंजंबूद्वीपस्थानां
निलमीषाखानसंमितःसूर्यःईषासन्निकर्षतारतम्यात्सामीप्यतारतम्येनलक्षयति॥ तथाचरमद्वीप
स्थानांचक्रखानसंमितोभानीत्युक्तयेषामेवदिनमानमेरोःसमंभवति॥ मध्यमद्वीपस्थानांतुनिलमनाक्तनःखल
नस्वरूपत्वात्नीति॥ अवनिरक्षनिर्जंबूद्वीपस्यपरिधिदेशः। दिनमानमेरुकरक्षांशैर्विवर्जितोनतत्रात्माकमि
वरिनमानमेरुः कदाचिदस्ति १२॥ अथोपरागदृश्यंवर्णयति॥ सुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वइतिश्रुतौसुषुम्नाख्येसूर्यरश्मिनापरिपूर्यमाण न
मस्तूरेलम्बसतितमिहान्येनवपुषा॥ कुहूष्टिंडुक्षांतरविविषयमाविश्यचविधुंतुरश्मंद्रंगछन्ग्रहणयु
गमेवंदितनुते॥१२॥ सुषुम्नःसूर्यरश्मिश्चंद्रमागंधर्वइतिश्रुतौसुषुम्नाख्येसूर्यरश्मिनापरिपूर्यमाण न
त्वाच्चंद्रमसिसुषुम्नाख्यःनतुसएवचंद्रमाः॥ सुषुम्नःसूर्यरश्मिर्यःक्षीणशशिनमेधतइति॥ मात्स्ये॥सू
र्यरश्मिःसुषुम्नोयस्तर्पितस्तेनचंद्रमाद्युक्रम्य॥ क्षीणंपीतंसुरैःसोमंआप्याययतिरश्मिमान्॥ मैत्रेयैकक
लंसंतरश्मिनैकेनमास्कर॥ इतिवैष्णवेदर्शनात्॥ ननुश्रुतमोराहुःसूर्यमंडलाधरुःसंसद्धारासुषुम्नद्वा
रातंचंद्रमेलज्जाधिगम्यदृष्टेत्यर्थः। इहपौर्णमासेपर्वणिनतुकालांतरेअन्येनवपुषाकेतुरूपेणचंद्रंग्रसति।
अयंभावः एकस्यचक्षुषोयथाअधिष्ठानभूतंगोलकद्वयंएवंस्वर्भानोराहुरूपंअधिष्ठानद्वयंचनिसंराशि केतुरूपं

मंडलेसमसूत्रेचरतिअतोन्यतरेणसुषुम्नाद्वारादृष्टमिंदुमितरोग्रसति॰अतोपर्वणिनचंद्रग्रहणंसंभवति॰
तथाकुहूषुअमावास्यासुसूर्यसोपरिदृष्टेन आगच्छतादंडनाज्ञाक्रांतोयावान्क्षेत्रविषयःसूर्यमंडलप्रदे
शःतंसूर्यभागमाविध्यतमसाज्ञाछादयसूर्यमंडलस्योपरिस्थंचंद्रंस्वर्भानुरासुरःसूर्यंतमसाविध्यत्॥य
त्तासूर्यस्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरइतिशा॰ तदिदमुक्तंभास्यवैष्णवयोः आरित्यान्निर्गतोराहुःसोमं
गच्छतिपर्वसु॥आरित्यमेतिसोमाच्चपुनःसौरेषुपर्वसुइति॥आरित्यंप्राप्यसुषुम्नाद्वारान्निर्गतःसन्सो
मंपौर्णमास्यांगच्छति॥एवंसोमात्सोमंआरित्यस्थंज्ञात्वा आरित्यमेवगच्छतीतिश्लोकार्थः॥ग्रहण
युगमेवंवितनुतइतिस्पष्टार्थं॥ १३॥ सूर्यादुपरिचंद्रोस्तीसुक्ष्मअभ्रचसूर्यपरागप्रसंगेग्ररिनं॥
अतस्तारशियन्चंद्रस्यन्यासवद्दीप्तिंपरायति शशीशृंगोन्नसापरितपनादुन्मुखकरैरधस्थः स ३
न्यस्माज्जलमयमिमंसंप्रथयति। सकृष्णेसामुखेसकलमपिराकास्थितरथातदस्यतादृनंतरतमत
यापस्तयुगलं॥१४॥जलमयंचंद्रमंडलंसूर्यरश्मिभिर्यावतिदेशेदृश्यतेतावत्प्रकाशतदित्युभयवा
दिसिद्धांतः। तत्रशुक्लादितीयावंद्रः सूर्यादुपर्यवास्तीतिनस्योपरिशृंगंसेदृश्यते अन्यथार्कदीप्तस्ये
अधःशृंगमेवभासेत॥एवंकृष्णत्रयोदशीचंद्रोपिपुरोभागेऊर्ध्वशृंगएवदृश्यतेनेननतपनादधःश
शीतिसिद्धंएवंत्रयोदशचंद्रसंपूर्णसूर्याभिमुखत्वंतदापूर्णमास्यांपूर्णश्चंद्रःप्रथते॥यदातुऔभिमुख्यं
ज्वलंतदासूर्यकिरणाक्रांतभागेनदृश्यतदित्यूनमंडलंप्रथते॥इतिरंगनाथसारस्वाभाष्यांगा ५

भिमुख्यवैमुख्ययोर्बहुलत्वेऽत्रेये॥१४॥अत्रओतिविरांमनमुपन्यस्यतिविवक्षेति॰विवक्षाभेदाधोध
रणिपटलंकंदुकयतेसरैवसारापटलमपितलंजरयते॥तदाभ्रंसोमजतिपरिधिलंबिषुवता
र्विषाश्चस्युःप्रतिरवगपथंभिन्नमितिन॥१५॥यथावेदांतिनोव्यवहारतःसृष्टिदृष्टीप्रसिद्धायामपिअ
द्वैतनतत्रतिपत्तिपत्यासत्रलात्व्यवहारविरुद्धामपिदृष्टिसृष्टिंअभ्युपगछंति॥एवंभुवनकोशविदो
पिव्यवहारतःपौराणंमतमनुसरंतोपिदृगणितत्रलासत्रांव्यवहारविरुद्धामपिगोलप्रक्रियांउक्षेसं
ते॥नचैतावतावस्तुतत्वमयथाभवति॰तथाहि॥भगवछक्त्यांतरिक्षेवस्त्वस्यभूकंदुकसदृष्टेलंका
धस्तात्तत्समसूत्रेसिद्धपुरं॥लंकायाःपूर्वतोयमकोटिःपश्चिमतोरोमकपत्तनं॰दक्षिणतोवडवानलः
उदीच्यांमेरुः गोलस्योत्तरपार्श्वेजंबूद्वीपः दक्षिणेसप्तसमुद्राः षट्द्वीपाश्चेतितेभ्युपगछंति॰एतत्स
र्वंदृष्टविरुद्धंसवचनविरुद्धंच॰नहिगोलतायावास्तवत्वेसर्वदेशीयानांखभूम्योरौर्ध्वाधर्यप्रत्ययोव्या
धितःसंभवति। नापिगोलस्यसमुद्राधारत्वंघटते नापिमेरुतोनरीनांभरतवर्षप्रत्यागमनंघटते।
एतच्चसर्वंज्योतिर्विदोभ्युपगम्यव्यवहारतोदर्पणोदरतुल्यतामवनेरापाद्यंतोपिदृश्यव्यवहारस्य
लाघवेनसिध्यंतितस्माःकंदुकाकारलंविवक्षंति॥तमेतंविवक्षाभेदमाश्रित्यधरणिपटलंकंदुकयते
कंदुकमिवाचष्टेसएवदैवज्ञःकंदुकपरिभाषानुरोधात्तारापटलमपितलंजरयतेतस्यभूगोलस्य

पंजरमिवाचष्टे॰ यथाविकसितपद्मसंस्थोन्मासः एवमुकुलितस्यपरिधिर्भवति॰ अतोदैवज्ञाः भूमेः परिधिंच
सहस्रयोजनमेवाहुः तेनन्यासेपरिधितोपचारदतिभावः यथाचसूर्यस्यपरिवेषोभवतिएवंविषुवच्चक्रेणभ
गोलस्यकंकणाकारः परिवेषोभवतितेनचविषुवतीप्रतिरवंपथंभिन्नमितितत्रनगनगभिनवाष्टमितार
वेः रसरसेषुमहीषुमितादिधोः निगदितावनिमध्यतउच्छ्रितिः॥ श्रुतिरियंकिलयोजनसंख्यति उक्तसंख्या
द्विगुणेनन्यासेनचंद्रकक्षामंडलंपरिवेषयतिएवंसूर्यर्क्षकक्षाणामप्युपर्युपरिन्यासवृद्धिः मत्कक्षायांविषु
वच्चक्रमानमपिउत्तरमुत्तरंवर्धते॥ तत्रविषुवतोदक्षिणतोवामतश्चगतिमंडलान्यन्यानिसंतीति॰ भच
क्रस्यकुलालचक्रवद्भ्रमणेरयचक्रवद्भ्रमणेचसमानमितिवदिनवक्षोहौएयगुपपत्तिरस्माभिरुक्ता॥ १५॥
भुवःकंदुकाकारायाः पारमार्थिकत्वेनकेवलंदृष्टिविरोधः अपितुसिषाधयिषितग्रहणदिनमानादिदृ
ष्टग्रयोजनहानिरथीत्यादृद्धाभांयदीति॥ यदिह्यूषेसूर्यग्रहेनपिधानंशशभृतातदातस्मात्संभानयु
विधराश्योरर्पितयोः वदन्नूर्णवत्तानिहरवगपथानंतरवतोदशार्केंदोर्वेधंकथमनुभवेहीदृशिपदे॥ १६॥
स्थेन यदिसूर्यादधश्चंद्रेणसूर्यमंडलस्यापिधानंयत्तदेवसूर्यग्रहणंचेतितर्हि विभिन्नराशिस्थयोरर्पितयोश्चं
द्रसूर्ययोः सतोः संधानमनुसंधाकालसमीपेअस्मदृष्ट्याचंद्रेणसूर्यस्यापिधानंनकर्तुंशक्यंअत्रयुक्ति
माह्यदन्निति॥ भूगोलंवेष्टयतीचंद्रकक्षातिमहतीतामपिवेष्टयतीसूर्यकक्षातत्रत्र्योरुक्षागुणत्वं

शाधिक्या तीवमहतीनेउभेऽपिहारशाधाविभक्तेचेन्नखमध्यरुग्भ्यंद्रः खमध्यरुमेवसूर्यंपिदध्यात्। तदानीं
सूर्यचंद्रदृशामेकसूत्रपातसंभवात्॥ उपसंधंतुतयोरेकसूत्रपतितयोरपिअस्मद्दृशासमंवेधासंभवात्
नयुज्यतेदीतिभावः। यतोभवान्नूर्णवत्तानान्नूर्णाजालसेवदत्तानिषेषांतान्नउत्तरोत्तरवृद्धान्अंतरवतः
वक्रांतरयुतान्खेकक्षामार्गान्वदति॰ ततोहेतोरुपसंधंचंद्रार्कदृशामेकसूत्रपातोनसंभवतीसर्थः। ईदृशि
परेईदृशिविषयेदृशाचंद्रार्केंदोर्वेधंकथमनुभवेहोलवादीनकथमर्थीसर्थः। अनुभूयमानस्यतत्सत्समर्थे
नेननवकाचिद्युक्तिरस्तीभावः॥ १६॥ एवंपरमतेसूर्यग्रहणासंभवमुपपाद्यदृग्गणितमानभेदासंभवमप्युपाद्
यति। अतीवार्वाचीनेखखुशाभ्रदस्तोदयपरेततोधोधोदेशान्नयनकिरणास्तत्समगुणान्॥ समाक्रांतुंश
क्नुवंतिविपुलकक्षोदिविचरःस्वदत्तार्धोभःरुग्ग्रमुसरणुचस्तुर्विषयतां॥ १७॥ तुल्यौभूमध्यरेख यात्सम
सूत्रेरेशेयत्रचंद्रोदृश्यस्तुल्यविंधोपरिपरेशरुग्नतस्माकंदृष्टिमध्यसूत्राधःरुग्मपिविषयंव्याप्नोतितदा
महाकक्षास्तोरविस्तुलावैरोवमध्यरेखातोधरुग्ग्रस्मदृष्टिगोचरोभवेत्॥ नतत्रतस्मिन्नवसरेसमत्वंरा
त्रिदिवसयोर्नस्यात्॥ नचास्यदोषस्यनिवारणेगोलवादिनः कांचियुक्तिरस्ति॥ तस्मात्सौरार्णिकमतमेव
वस्तुतत्त्वविषयंगोलवादस्तुगणितलाघवार्थंदृष्टिसृष्टिवदेनविवक्षामात्रमितिविदांसएवविदांकुर्वंतु॥
॥ १७॥ इतिसंक्षिप्तपौरा ण सौरसिद्धांतमार्गयोः। भूगोलविषयेसामंजस्यनिरूपणंनामषष्ठंग्रहयोरुक्षाध्यायः॥ १८॥ इति

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

श्रीपर वाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठसूरेःसौर
पौराणिकमतसमर्थनंरोहस्योःप्रकरणंसमाप्तं॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ५॥